

Marxismi versus ekonomismi

Johdatus luokkataisteluun teorian alueella

MATTI KORTESOJA

Artikkelissa esitän, että Karl Marx käsitti kapitalistisen yhteiskuntamuodostelman monimutkaisena kokonaisuutena ilman sen pelkistämistä joko talouden perustaan tai ideologian ja politiikan päällysrakenteisiin. Väitän, että edellä mainitun kaltaiset reduktionistiset ekonomistiset ja idealistiset ajatusmuodot, joissa yhteiskunta ilmenee ‘ekspressiivisenä totaliteettina’, uhraavat alistetussa asemassa olevat yhteiskunnalliset ryhmittymät porvariston hegemonialle. Käsittelen siksi marxismin ekonomismin vastaista kamppailua ”luokkataisteluna teorian alueella” (Althusser 1984). Tutkimukseni pohjautuu marxilaiselle käsitykselle yhteiskunnasta monimutkaisesti artikuloituneena kokonaisuutena (*Gliederung*) sekä yhteiskunnallisten käytäntöjen tuotteena, eli ‘artikulaationa’ (Kortesoja 2016). Aloitan tarkasteluni marxilaisesta praksiksen filosofiasta ja jatkan uusliberalismin kritiikkiin ja konjunktuurianalyysin kautta tuotantosuhteita ja yhteiskuntarakennetta korostavaan ideologia-teoriaan ja poliittisen taloustieteen kritiikkiin. Artikkelini tarjoaa teoreettisesti perusteltuja tulokulmia yhteiskunnallisten suhteiden määräytymiseen artikulaationa. Aiheeseen ei ole suomenkielisiä johdatusia muutamia poikkeuksia lukuun ottamatta (Lehtonen 2008; Koivisto & Lahtinen 2012a).

Karl Marxin *Pääoman* ensimmäisen osan (1979 [1867]) julkaisemisesta on kulunut yli 150 vuotta. *Pääoman* julkaisemisen aikoihin Marxista tuli Kansainvälisen työväenliiton eli niin sanotun ensimmäisen internationaalien johtava intellektuelli. Marxin kapitalistista yhteiskuntamuodostelmaa käsittelevistä käsikirjoituksista kuitenkin vain osa ilmestyi hänen elinaikanaan, ja Marxin kirjoitukset herättivät laajempaa kiinnostusta vasta työväenliikkeen levi-

tessä. Kansainvälisen työväenliikkeen laajenemisen seurauksena erityisesti *Kommunistinen manifesti* (Marx & Engels 2016 [1848]) on eräs maailman levinneimmistä teksteistä. Marx kirjoitti manifestin tilaustyönä yhdessä kollegansa Friedrich Engelsin kanssa aikana, jolloin kansannousujen nostattama ”kommunismien aave” kummitteli ympäri Eurooppaa (emt. 7). Pamfletissaan pakolaisena elänyt ja vapaina kirjoittajana työskennellyt filosofian tohtori Marx ja työväenluokan asemasta huolestunut sekä sitä teoksessaan *Työväenluokan asema Englannissa* tutkinut Engels hahmottelivat orastavalle kommunistiselle liikkeelle poliittista toimintajulistusta (ks. Lahtinen 2016). Julistuksessaan he arvelivat, että vallankumous saattaisi toteutua teollistuvassa Länsi-Euroopassa ja kapitalismi kukistua hetkenä minä hyvänsä, mikäli kaikkien maiden proletariaatit liittyisivät yhteen. Kyseessä oli nimenomaan toimintajulistus, jonka seurauksille Marx ja Engels eivät antaneet takuita.

Vallankumouksen tukahduttua Marx vetäytyi Lontoossa vuosikausiksi kansallismuseon lukusaliin laajojen tutkimusaineistojen pariin. Työssään hän tarkastelee kehittyvän porvarillisen yhteiskunnan kapitalistista tuotantotapaa sekä siihen liittyviä ristiriitoja kriittisessä suhteessa klassiseen poliittiseen taloustieteeseen ja oman aikansa poliittisiin kamppailuihin. Esimerkiksi *Louis Bonaparten brumaire-kuun kahdeksastoista* -artikkelissa Marx (1978 [1852]) tutki ”kansojen kevään” jälkeistä Napoleonin veljenpojan ja hänen kannattajiensa toteuttamaa vallankaappausta Ranskassa ja totesi, ettei kyseessä ollut niinkään tragedia, vaan farssi (emt.). Artikkelin toisen tunnetun sitaatin mukaan ”[i]hmiset tekevät itse historiaansa, mutta he eivät tee sitä mielensä mukaan, he eivät tee sitä omavalintaisissa, vaan välittömästi olemassaolevissa, annetuissa ja perinnöksi jääneissä olosuhteissa” (emt. 148). Huolimatta Marxin emansipatorisista pyrkimyksistä maailman muuttamiseksi (esim. Hobsbawn 2019) monet teoreettisesti sivistyneet intellektuellit ovat lukeneet Marxia filosofina tai taloustieteilijänä, jonka *differentia specifica* olisi luokkataistelusta irrallaan oleva ”pääomalogiikka” (ks. esim. Schanz 1996). Kommunistisen internationaalien vaikutuksesta Marxia on toisaalta luokkataistelua korostaen luettu myös kommunistina ja aatteen soturina. Väitän, ettei kumpikaan lähestymistapa yksin tee oikeutta Marxille.

Marx arvioi vuonna 1859 *Poliittisen taloustieteen kritiikkiä* teoksen alkusanoissa, että heidän tavoitteensa Engelsin kanssa oli ”tehdä tilit selviksi silloisen filosofisen omantuntonne kanssa” *Saksalainen ideologia* -käsikirjoituksessa (ilm. 1932), jota ei julkaistu heidän elinaikanaan (Marx 1979, 10). Filosofin Louis Althusserin (1984 [1975]) tulkinnan mukaan Marx ja Engels irtautuivat saksalaisen idealismin radikaaleimmasta muodosta, nuorhegeliläisyydestä, sillä

Hegelille niin yhteiskunta kuin historia ovat kehien kehii, sfäärien sfäärejä. Koko hänen käsitystään hallitsee ajatus 'ekspressiivisestä totaliteetista', jossa kaikki elementit ovat kokonaisuuteen palautuvia osia, ilmaisten kukin totaliteetin sisäistä ykseyttä. Ekspressiivinen totaliteetti ei koskaan ole monimutkaisuudestaan huolimatta muuta kuin yhden yksinkertaisen periaatteen 'objektivikaatiota' ja vieraantumista (emt. 162, käänös muokattu).

Idealistisen historianfilosofian tapaan myös ekonomismissa yhteiskunta ilmenee ekspressiivisenä totaliteettina, jossa "ylärakenteen eri muotojen (esim. politiikka, ideologia, kulttuuri) katsotaan pelkästään heijastavan talouden rakennetta ilman, että niillä olisi aktiivista osuutta historian kulussa" (Koivisto & Uusitupa 1989, 80). Tähän kytkeytyy myös Althusserin (1969 [1965]) *Pour Marx* -esseissään esittämä kiistelty väite Marxin "epistemologisesta katkoksesta" (*la coupure épistémologique*) suhteessa sekä Marxin omaan varhaisempaan ajatteluun että marxilaisen problematiikan erityisyyteen verrattuna idealistiseen filosofiaan ja klassiseen poliittiseen taloustieteeseen. Althusserin (emt. 33) mukaan kyseinen katkos sai alkunsa *Saksalainen ideologia* -käsikirjoituksesta ja jatkui Marxin poliittisen taloustieteen kritiikissä. Tämän seurauksena Marx loi lopulta kokonaan uuden tieteenalan, joka käsitteli kapitalistisia tuotantosuhteita ja tuotantovoimia, eli kapitalistista yhteiskuntamuodostelmaa, mikä kulminoitui *Pääomaan*.

Lire le Capital -teoksessa (1970 [1965]) Althusser ja hänen oppilaansa tarkastelivat *Pääomaa* kriittisesti ja kiinnittivät huomiota paitsi siihen, "mitä Marx sanoi", myös siihen, "mitä Marx teki" kritisoidessaan poliittista taloustiedettä. Althusserin "symptomaattinen luenta" (*lecture symptomale*) pohjautuu porvarillisen ideologian kriittiseen tarkasteluun, kuten Marx teki *Pääomassa*.

Antaessaan *Pääomalle* alaotsikon *Poliittisen taloustieteen arvostelua*, Marx ei viitannut ainoastaan siihen, että oli tarkoitus arvostella klassisia taloustieteilijöitä; arvostelu ulottuu myös (porvarillisiin) *ekonomistisiin harhoihin*. Hän halusi arvostella perinpohjaisesti sitä porvarillista harhaluuloa, että tuotanto- ja vaihtotoiminta (talous) yhtäältä ja yhteiskuntaluokat, poliittiset taistelut yms. toisaalta ovat kaksi kokonaan eri asiaa. Marx tahtoi osoittaa, että yhteiskuntaluokkien olemassaolo ja luokkataistelu hallitsevat kapitalistisen tuotannon, kierron ja jaon kaikkia edellytyksiä (ja siis koko niin sanottua poliittista taloutta); että ne läpäisevät nämä. (Emt. 81.)

Samoin kuin poliittisessa taloustieteessä ja porvarillisessa ajattelussa, myös ekono-

mismissa talous ja politiikka näyttäytyvät toisistaan erillisinä osa-alueina. Ekonomistisilla ajatusmuodoilla on myös todellisia yhteiskunnallisia vaikutuksia, jotka kytkeytyvät laajemmin kapitalistiseen tuotantotapaan. Kirjoittaessaan merkintöjään perustan ja päällysrakenteen suhteista Antonio Gramsci esimerkiksi arvosteli *Vankilavihkoissa* (1975 [1929–35]) Toisen internationaalien ekonomistien olettamuksia siitä, että politiikan ja ideologian vaihtelut olisivat vain välittömiä yhteiskunnan taloudellisen perustan ilmentymiä (Q7, §24, 872). Althusser (1969, 170) puolestaan viittaa ekonomismia kritisoidessaan Engelsin kirjeeseen Joseph Blochille syyskuussa 1890. Kirjeen mukaan historiallisten taisteluiden kulkuun vaikuttavat ja usein etenkin niiden muodon määrittävät päällysrakenteen erilaiset tekijät (Engels 1979, 604). Marx (1979, 9) itse toteaa, että ihmiset ”tulevat tietoiseksi” luokkaristiriidoista ja ”taistelemalla ratkaisevat ne” ideologisissa muodoissa. Gramsci viittaa näihin Marxin *Poliittisen taloustieteen kritiikkiä* alkusanoissa luettelemiin taistelukenttiin (kuten taiteeseen, politiikkaan, uskontoon jne.) ”ideologisten muotojen maaperänä” (Q10II, §12, 1249).

Pamfletissaan *Mitä on tehtävää?* Lenininä tunnetuksi tullut Vladimir Iljitš Uljanov oli jo viime vuosisadan vaihteessa siltä mieltä, että ekonomismi on revisionismin muoto, joka poikkeaa Marxin ja Engelsin vallankumouksellisesta opista (Lenin 1967 [1902]). Esimerkiksi Marxin *Poliittisen taloustieteen kritiikkiä* (ilm. 1859) alkusanojen mukaisesti ”[p]orvarilliset tuotantosuhteet ovat yhteiskunnallisen tuotantoprosessin viimeinen antagonistinen, sovittamattoman ristiriitainen muoto” (Marx 1979, 10). Ekonomistien mukaan kyseinen ristiriita ratkeaa yhteiskunnallisesti vasta tiettyjen aineellisten edellytysten vallitessa. Lenin sitä vastoin korosti luokkataistelun merkitystä työväenliikkeen vallankumouksellisena poliittisena käytäntönä. Leninin mukaan Toisen internationaalien ekonomistit laiminlöivät propaganda- ja agitaatiotyön ja alistivat työläiset näin ollen porvariston hegemonialle. Kehittyvän työväenliikkeen ekonomistinen, eli ”opportunistinen siipi” tuki Leninin mukaan porvarillisten ideoiden leviämistä työväenliikkeeseen sen ulkopuolelta. Ekonomistit olettivat, että sosialismi seuraa automaattisesti työläisten vaistonvaraisesta taloudellisesta taistelusta. Lenin tähdensi myös polemiikkaa ekonomismia vastaan kehittyvän ammattiyhdistysliikkeen kohdalla, koska sekin pidättyi vallankumouksellisesta poliittisesta toiminnasta.

Ekonomismi on eräs tärkeimmistä porvarillisen yhteiskunnan kapitalistisen tuotantotavan ideologisista perustoista myös muiden kuin marxilaisten mielestä. Maailmanpolitiikan professori Teivo Teivaisen (2016, 108) mukaan ”ekonomismi tarkoittaa sellaista talouden ja politiikan erottelua, jossa taloutta pidetään epäpoliittisena”, minkä seurauksena ”talous on kyetty esittämään moraalisesti ja poliittisesti neutraalina alueena”. Esimerkiksi klassisessa liberalismissa talous nähdään

osana kansalaisyhteiskuntaa, jota valtion ei tulisi säännellä. Ekonomismi on tyyppillistä paitsi liberalismille myös korporativismille, jossa maltillisesta, saavutettujen etujen puolustamisesta on tullut osa työväenliikkeen arkijärkeä. Näin työväenliikkeen poliittiset kamppailut rajoittuvat taloudellisiin kamppailuihin, jotka irtautuvat talouden luokkaperustasta jonkin tietyn ammattiryhmän etujen ajamiseksi esimerkiksi palkkojen suhteen. Tämä estää yhteiskunnallisesti alistetussa asemassa olevia ryhmittymiä osallistumasta poliittiseen kamppailuun hegemoniasta. Ellen Meiksins Woodin (1981, 67) mukaan ekonomismi on saattanut olla historiallisesti jopa ”tehokkain pääoman käytettävissä oleva puolustusmekanismi”.

Artikkelissa tutkin edellä mainituista lähtökohdista marxilaista teoriaa yhteiskunnasta artikuloituneena kokonaisuutena (*Gliederung*) sekä yhteiskunnallisten käytäntöjen tuotteena, eli artikulaationa, kriittisessä suhteessa ekonomismiin ja luokkareduktionismiin, jossa antagonistiset tuotantosuhteet redusoidut joko yhteiskunnan taloudelliseen perustaan tai vastaavasti ideologian ja politiikan päälysrakenteisiin.¹ Aloitan käsittelyn Gramscin marxilaisesta praksiksen filosofiasta ja jatkan Stuart Hallin uusliberalismin kritiikin ja konjunktuurianalyysin sekä Althusserin ideologiateorian kautta Marxin poliittisen taloustieteen kritiikkiin. On syytä huomata, ettei yksittäisessä artikkelissa ole mahdollista käsitellä näin laajoja ja moniaineksisiä keskusteluja kovin syväluotaavasti. Vaikka kyseiset keskustelut saattavat vaikuttaa olevan lisäksi ajallisesti ja maantieteellisesti etäällä toisistaan, monet Marxin ja Engelsin kirjoittamista teksteistä nousivat keskusteluun uudelleen vuoden 1968 jälkeisessä ”paluussa Marxiin” suhteellisen samanaikaisesti Gramscin, Althusserin ja Hallin tulkintojen kanssa, joita tarkastelen seuraavaksi ekonomismin kritiikin näkökulmasta, mikä pitkittyneen talouskriisin ja maailmanlaajuisen koronapandemian aikana on entistä ajankohtaisempaa.

Gramsci: Praksiksen filosofia ja kamppailu hegemoniasta

Sata vuotta sitten Euroopassa vallitsi talouskriisi, pandemia ja maailmanpoliittisesti tulenarka tilanne. Tuolloin oli mahdollista, että proletariaatin sosialistinen vallankumous saattaisi kumota porvariston hegemonian. Venäjällä bolševikit nousivat valtaan lokakuun vallankumouksessa vuonna 1917 ja perustivat kommunis-

¹ Artikkelini pohjautuu osin kirjoittajan väitöskirjaan (Kortesoja 2016). Kirjoittaja kiittää kaikkia Marx-kesäkouluun osallistuneita sekä ideologiatutkimuksen verkoston jäseniä käsikirjoituksen aihetta koskevista keskusteluista ja kommentista. Erityiskiitos käsikirjoituksen arvioijille ja toimittajille käsikirjoitukseen liittyvästä kritiikistä sekä lukuisista korjaus- ja käännösehdotuksista, jotka olen ottanut artikkelissa omiin nimiini (ml. mahdolliset virheet).

tisen internationaalinen (eli Kominternin) Leninin johdolla vuonna 1919. Vuosina 1922–23 Antonio Gramsci osallistui Kominternin toimintaan Italian kommunistisen puolueen edustajana vähän ennen Leninin kuolemaa. Ennen nousuaan kommunistisen puolueen johtoon Italiassa vuonna 1924 Gramsci oli kehittänyt poliittista ajatteluaan paitsi torinolaisessa tehdasneuvostossa myös kansainvälisessä työväenliikkeessä (ks. lisää Koivisto & Uusitupa 1989).²

Vuoden 1926 kesken jääneessä artikkelissaan ‘Eräitä näkökohtia Etelän kysymyksessä’ Gramsci viittaa hegemonialla nimenomaan ‘proletariaatin hegemoniaan’:

Proletariaatista tulee johtava ja hallitseva luokka, mikäli sen onnistuu saada aikaan luokkien välisiä liittoja, jotka yhdistävät työtätekevän väestön valtaantumisen joukkoliikkeeksi kapitalismia ja porvarillista valtiota vastaan. (Gramsci 1976, 295).

Gramscin poliittisissa kirjoituksissa työväenluokan tehtäväksi tuli organisoida massaliike kansallisen yhtenäisyyden puolesta talonpoikaiseen etelään ja teollistuneeseen porvarilliseen pohjoiseen jakautuneessa Italiassa. Jotta porvariston hegemonia voisi kukistua näissä oloissa, työläisten olisi välttämätöntä liittoutua talonpoikien kanssa taistelussa kapitalismia ja porvarillista valtiota vastaan. Myöhemmin fasisien vangitsema Gramsci painotti *Vankilavihkoissa*, että kamppailussa hegemonias- ta on otettava huomioon ”kokonaisvaltio” (*lo stato integrale*) (Q6, §155, 810), joka on yhtä kuin ”poliittinen yhteiskunta ynnä kansalaisyhteiskunta, pakon panssaroi- ma hegemonia” (Q6, §88, 764). Poliittinen yhteiskunta viittaa tässä yhteydessä valtiovaltaan ja väkivaltakoneistoon. Hegemonia taas tarkoittaa tässä hallitsevan luokan yhteiskunnallista johtoasemaa sekä alistettujen luokkien suostuntaa valtio- valtaa laajempien yhteiskunnallisten ja kulttuuristen instituutioiden tasolla kansalaisyhteiskunnassa. Gramscille vallassa kyse on toisin sanoen monimutkaisesta

2 Vuonna 1924 Gramsci nousi Italian kommunistisen puolueen (PCI) pääsihteeriksi. Vuonna 1926 puolue julistettiin laittomaksi fasisien toimesta, Gramsci pidätettiin ja sotilastuomioistuini määräsi hänet vangittavaksi. Gramsci menetti vankilassa terveytensä lopullisesti ja hän menehtyi vuonna 1937. Yritys estää Gramscin ajattelun leviämisen kuitenkin epäonnistui, sillä hänen onnistui kirjoittaa vankeutensa aikana 1929–35 yli kolmekymmentä vihkoa muistiinpanoja, jotka hänen vaimonsa sisko Tatjana Schucht sekä taloustieteilijä Piero Sraffa auttoivat salakuljettamaan Gramscin puoluetovereille Moskovaan. Einaudi julkaisi ne kriittisenä laitoksena (*Quaderni del carcere*) vuonna 1975 neljässä niteessä, joihin tämä teksti viittaa. Alkuteosta suppeammin valittuja muistiinpanoja on julkaistu englanniksi vuonna 1971 (*Selections from the Prison Notebooks*) ja suomeksi (*Vankilavihkot*) vuosina 1979 ja 1982 (Gramsci 1979; 1982), joita olen käyttänyt käännösten pohjana.

suostumuksen tuottamisen ja pakottamisen välisestä tasapainoilusta (Koivisto & Uusitupa 1989, 67).

Koska kokonaisvaltiota ei voinut valloittaa vallankumouksellisella rynnäköllä, vaadittiin hegemonista kamppailua kulttuurin rintamalla, jossa sekä työväenluokan sivistyneistöllä että virkamiehillä olisi johtava rooli. Työväenluokan sivistyneistön tehtävänä oli Gramscin mukaan organisoida yhteiskunnallisesti alisteiset työtätekevät ryhmittymät ”historialliseksi blokiksi” paitsi ”perinteisen sivistyneistön” eli humanistisen koulutuksen ja sivistystyön saralla myös teollisten tuotanto-voimien johtavan teknillis-taloudellisen kehityksen ja tieteen alueilla. Gramsci vei ajatusta eteenpäin ”orgaanisen intellektuellin” käsitteen yhteydessä. Orgaanisten intellektuellien tehtävä oli organisoida suhteellisen yhtenäisen ideologian pohjalta kansallinen joukkoliike, joka kamppailisi porvariston hegemoniaa vastaan ”ei ainoastaan taloudessa vaan myös yhteiskunnallisessa elämässä ja politiikassa”. (Q12, §1, 1513, 1515; ks. lisää Lahtinen 2019, 76–79.)

Gramscin ”vallitsevien voimasuhteiden tilanneanalyysin” (Q13, §17) mukaan hegemonia muodostuu sekä tuotannon tasolla että sen suhteen suhteellisen itsenäisen yhteiskunnallisen ja poliittisen organisoitumisen kautta. Hegemonia ei ole ylivaltaa vaan alistettujen ryhmittymien suostunnasta ja poliittisesta johtajuudesta käytävän kamppailun kohde. Kamppailun tavoite on yhteiskunnallisten voimasuhteiden muuttaminen. Gramsci vertaa alistetussa asemassa olevien nousemista vallankumoukseen jopa reformaatioon kamppailun sisältämän henkisen ja moraalisen uudistumisen takia. Alistettujen ryhmittymien kamppailu hegemoniasta poikkeaa olennaisesti ”liikkumasodasta” porvariston hegemoniaa tukevia pakottavia ja tukahduttavia sortokoneistoja vastaan, siis välittömästä pyrkimyksestä vallankumoukseen ja valtiokoneiston haltuunottoon. Historiallisen blokin muodostumiseksi on välttämätöntä, että alistetussa asemassa olevat ryhmittymät tulevat yhteen hegemonisen kamppailun myötä. Tämä voi johtaa solidaarisuuteen myös muita alistetussa asemassa olevia kohtaan. Tällöin solidaarisuus ulottuisi tiukasti rajatun ”taloudellis-korporatiivisen” järjestäytymistarpeen sekä omien ryhmäetujen tavoittelun ja ekonomismin tuolle puolen.

Pohtiessaan ”ekonomismin teoreettisia ja käytännöllisiä piirteitä” Gramsci (Q13, §18) huomauttaa, että ekonomistit eivät kykene tarkastelemaan yhteiskunnallisia ja poliittisia kamppailuja laajemmin hegemonian ja luokkataistelun näkökulmasta. Tällä on ideologiset ja epistemologiset seurauksensa:

Kun on unohdettu, ettei [Marxin] teesi, jonka mukaan ihmiset tulevat tietoisiksi konflikteista ideologioiden maaperällä, ole luonteeltaan psykologinen eikä moralistinen, vaan elimellinen [rakenteellinen] ja gnoseologinen [episte-

mologinen], on muodostunut ajattelutapa, joka näkee politiikan ja siis myös historian jatkuvana petkutusten, hämäysten ja taikatemppujen sarjana. (Emt., 1595.)

Muistinmenetyksen korjaamiseksi Gramscin mielestä oli tarpeen palauttaa mieleen Marxin esittämä teesi ideologiasta objektiivisena ja efektiivisenä todellisuutena ja tutkia kriittisesti ensinnäkin sitä, missä määrin ekonomismin juuret ovat käytännön filosofiassa, eli marxismissa. Vaikka syndikalismi ja ammattiyhdistysliikkeen ekonomismi olivat kehittyneet työväenliikkeen piirissä, Gramscin selviytyksen mukaan ekonomismi on kuitenkin vain ”liberalismin suora haarautuma” ja ekonomismilla on näin ollen ”vain ulkoiset ja puhtaasti kielelliset suhteet käytännön filosofiaan” (Q_{I3}, §18, 1589). Esimerkkinä ekonomismista Gramsci viittaa Kominternin johtajiin lukeutuneen Nikolai Buharinin yritykseen kirjoittaa kansantajuinen sosiologinen tutkielma, historiallisen materialismin oppikirja, joka ”on idealismia ylösalaisin siinä mielessä, että siinä empiiriset käsitteet ja luokittelut korvaavat idealismin spekulatiiviset kategoriat, ollen kuitenkin niiden tavoin abstrakteja ja epähistoriallisia”, poliittisia silmänkääntötemppeja (Q_{II}, §14, 1403).

Toinen nimeltä mainittu ekonomismin edustaja on italialainen taloustieteilijä Achille Loria, joka levitti marxismia sen ”levinneimmässä muodossaan, ekonomistisena taikauksena” (Q_{I3}, §18, 1595). Kyse on taloudellisesta determinismistä, sillä Lorian mukaan ”talouden kehitys riippuu tuotantovälineiden kehityksestä” ja ”moraalinen, poliittinen ja ideaalinen järjestys johtuu taloudellisesta järjestyksestä” (Loria 1920, 69). Niin kommunistien kuin liberaalien harjoittaman ekonomismin tulisi olla Gramscin mukaan kritiikin kohteena, sillä Gramscin mukaan ”kaikkein tavanomaisimmat poleemiset väitteet” marxismia kohtaan on ”tosiasiassa tähdätty karkeaa ekonomismia vastaan”, eli toisin sanoen marxismi on samaistettu ekonomismiin (Q_{I3}, §18, 1594). Tämän marxismin ja ekonomismin samaistamisen seurauksena yhä tänään vallitseva käsitys marxismista vastaa ekonomismia, jota Gramsci tarkasteli kriittisesti sata vuotta sitten. Tämä on osoitus paitsi ekonomismin pysyvyydestä myös Gramscin edellä mainitsemasta muistinmenetyksestä.

Klassisen poliittisen taloustieteen edustajia Gramsci kritisoi *Vankilavihkoissa* (Q_{I3}, §18) siitä, että klassisen liberalismin opin mukaan taloudellinen toiminta tapahtuu kansalaisyhteiskunnassa, johon valtion ei tule puuttua (*laissez-faire*). Tämän seurauksena talous eroaa poliittisen ja ideologisen piiristä omaksi erityisalakseen, joka rakentuu rationaalisen yksilötoimijan (*homo economicus*) ympärille. Porvarillisessa yhteiskunnassa talouden alueesta tulee itseään säätelevä piiri. Liberalismi ei Gramscin mukaan ole ”taloudellisen tekijän spontaani, automaattinen ilmaus” vaan ”poliittinen ohjelma, joka voittaessaan [hegemonian] pyrkii muut-

tamaan valtion johtohenkilöt sekä myös valtion taloudellisen ohjelman” (emt. 1590). Lisäksi se pyrkii ”jakamaan kansantulon määrättyllä tavalla” ja saattamaan johtavan luokan puolueet vuoron perään hallitukseen. Porvariston hegemonia rakentuu näin ollen ideologialle, joka on tyypillistä ”hallitsevan luokan asiamiehille”. (Emt.). Kyse ei ole vain kapitalistisen tuotantotavan ideologisesta perustasta, eli ekonomismista, vaan laajemmin porvariston hegemoniasta.

Vaihtelevissa yhteiskunnallisissa olosuhteissa sekä historiallis-poliittisissa konjunktoureissa ekonomismin vastaista ”taistelua voi ja pitää käydä kehittämällä hegemonian käsitettä”, sillä ”ekonomismin vastustaminen on välttämätöntä, ei ainoastaan historiankirjoituksen teorian alalla vaan myös ja erityisesti politiikan teoriassa ja käytännössä” (Q13, §18, 1595). Gramscin mukaan:

Tärkeintä on kritiikki, jonka uuden historiallisen vaiheen ensimmäiset edustajat kohdistavat (...) ideologiseen kokonaisuuteen. Tämä kritiikki johtaa erotelu- ja muutosprosessiin, jonka seurauksena vanhojen ideologioiden ainesten tärkeysjärjestys vaihtuu. Toisarvoisesta, alistetusta tai jopa sattumanvaraisesta tulee uuden ideologian ja opillisen kokonaisuuden ydin. (Q8, §195, 1058.)

Gramscin hegemoniakäsitteen tarkastelun jälkeen käsittelen seuraavaksi ekonomismia uusliberalismin kritiikin ja konjunktuurianalyysin kautta. Uusliberalismin tarkempi tarkastelu vaatisi teorian ohella kuitenkin myös empiiristä analyysiä, sillä kuten Gramsci toteaa:

Historiallis-poliittisten analyysien yleinen virhe on se, ettei kyetä löytämään elimellisten seikkojen ja tilapäisilmiöiden välistä oikeaa suhdetta: näin joko esitetään välittömästi toimivina voimina sellaisia, jotka toimivatkin välillisesti, tai väitetään että välittömät syyt ovat ainoat vaikuttaneet syyt. Ensin mainitussa tapauksessa syyllistytään liialliseen ‘ekonomismiin’ tai pikkutarkkaan doktrinalismiin, kun taas jälkimmäisessä on liiallista ‘ideologismia’; ensimmäisessä tapauksessa yliarvioidaan mekaaniset syyt, toisessa ylistetään voluntaristista ja yksilöllistä elementtiä. (Q13, §17, 1580, käännöstä muokattu.)

Hall: Uusliberalismin kritiikki ja konjunktuurianalyysi

Uusliberalismin kritiikin voi hahmotella seuraavasti. Julkinen velka ja alijäämä ovat aiheuttaneet huolta hallituksille ja kansalaisille jo vuosikymmenien ajan. EU:n kurjistava finanssipolitiikka, budjettikuri, ja poliitikkojen sekä kansalaisten sitoutuminen kapitalismia ruokkivaan talouskasvuun ovat saaneet aikaan raken-

teellisiä muutoksia ja leikkauksia kansalaisten hyvinvointiin myös Suomessa, jossa jatkuvat uudistukset ja hyvinvointivaltion purkaminen on ollut kapitalistista tuotantotapaa hallitsevan porvariston yhteisellä agendalla 1990-luvun lamasta lähtien. Valtaeliitin säänteleminen finanssikapitalismi on pyrkinyt vakauttamaan porvariston hegemonian uusliberalismin avulla, missä talous on näennäisesti irtautunut politiikasta omaksi sfäärikseen (ks. esim. Streeck 2015). Talouskriisin jälkeinen kuripoliittikka on myös nostanut kapinan valtaeliittiä vastaan sekä luonut tilaa uusfasismin nousulle. Jos alistetussa yhteiskunnallisessa asemassa olevat ryhmittymät suljetaan ulos yhteiskunnasta, ristiriidat ja yhteiskunnallinen tilanne kärjistyvät entisestään. Tähän olisi syytä kiinnittää huomiota yhteiskuntarauhan säilyttämiseksi.

Sotien jälkeinen konsensus rikkoutui ja poliittinen dynamiikka työnteekijöiden ja työnantajien välillä muuntui konfliktiksi jo 1970-luvun lopun Isossa-Britanniassa, jossa sääntelystä vapaan markkinatalouden oppia ihannoiva uusliberaali ideologia haastoi konsensukseen pohjautuvan keynesiläisen järjestyksen (Hall 1992 [1988]). Noustuaan pääministeriksi Margaret Thatcher alkoi purkaa brittiläistä hyvinvointivaltiota ja leikata julkista sektoria, minkä seuraukset kulttuurintutkija Stuart Hall tarkkanäköisesti ennusti jo ennen Thatcherin konservatiivien valtaannousua. Hallin mukaan Thatcher artikuloi poliittisen projektinsa ”autoritaarisena populismina”, joka yhdisti toisiinsa uusliberaalin ideologian ja konservatiivisen moraalikoodin. Thatcherin strategia hyödynsi paitsi auktoriteetin kaipuuta myös populistisia tapoja vedota kansalaisten huoleen siitä, että valtiovalta on ajautumassa pois raiteiltaan. Merkkejä autoritaarisesta populismista on havaittu myös talouskriisin jälkeisessä Suomessa ja turvallistamisen diskursseissa (ks. esim. Lehtonen 2015; myös Kortesoja ym. 2019, 91–92).

Autoritaarinen populismi on vedonnut esimerkiksi Yhdysvalloissa presidentti Donald Trumpia kannattavien kansalaisten arkijärkeen etsittäessä kadonnutta kansallista identiteettiä menneistä suuruuden päivistä historiallisten muutosten ja yhteiskunnallisten ristiriitojen aikana, jolloin Yhdysvaltain maailmanherrsus on asetettu kyseenalaiseksi. Ulkomaalaiset ja muukalaiset nähdään joko ylijäämänä tai uhkana järjestykselle, kun taas autoritaarinen hallitsija nähdään järjestyksen suojelijana. Kyseessä on Hallin sanoin ”organinen ideologia”, johon monien on mahdollista samaistua, sillä hajanaiset ja heterogeeniset ideologiset elementit artikuloituvat siinä arkijärkisesti toisiinsa. Thatcher esimerkiksi totesi populistisesti, että ”yhteiskuntaa ei ole olemassa. On vain yksittäisiä miehiä ja naisia, ja sitten on perheitä”. Toisin sanoen yksittäisten miesten, naisten ja perheiden yritteliäs toiminta muodostaisi yhteisöelämän ytimen, mille sääntely muodostaa uhkan.

Hallin konjunktuurianalyysi keskittyy Gramscin *Vankilavihkojen* keinoin analysoimaan sitä, mikä organisisessa ideologiassa vetoaa kansalaisten arkijärkeen.

Thatcherismin peräänkuuluttamat ”kansakunta, perhe, velvollisuus, arvot, omilaan toimeen tuleminen” ovat Hallin mukaan teemoja, joilla ”vedotaan henkilökohtaiseen vastuunottoon yrittämisestä, palkinnoista kilpailemiseen sekä mielikuvaan yliverotetusta yksilöstä, jonka hermoja sosiaalityöllä eläminen kiristää ja jonka aloitteellisuutta holhousvaltio tukahduttaa” (Hall 1979, 17, lainattu Barfuss & Koivisto 2004, 137 mukaan.) Hallin mukaan orgaaninen ideologia ei tarkoita valheellisia ideoita, vaan kyse on siitä, mikä ideologiassa käy järkeen, siis mikä kulloinkin näyttäytyy totena:

Keskeistä sellaisen ‘orgaanisen’ ideologian suhteen, joka onnistuu, vaikka kuinka odottamattomasti, organisoimaan suuria joukkoja ja mobilisoimaan ne poliittiseen toimintaan, on kysyä mikä siinä on *totta*, eikä mikä siinä on *virheelistä*. ‘Todella’ en tarkoita yleispätevästi totta universaalien lain mielessä, vaan sitä mikä ‘vaikuttaa järkevältä’. (Hall 1992, 337–338.)

Yllä kuvatun Hallin ideologiakäsityksen ohella on syytä nostaa esiin konjunktuurin kaksoismerkitys (Koivisto & Lahtinen 2012b, 267). Konjunkturi viittaa ensinnäkin kytkentään tai nivellykseen (toisin sanoen *artikulaatioon*) ja toisaalta taloudellisia suhdanteita tai talouden vaihteluita laajempiin poliittis-historiallisiin konjunktuiureihin. Tietyn suhdanteen vallitessa jotkut ideologiset kytkennät voivat tulla uudelleennivellyksen kohteiksi ja purkautua suhteellisen helposti. Sen sijaan toiset nivellykset ovat elimellisempiä, kuten esimerkiksi järjestäytyneiden kansanliikkeiden ja yhteisöjen kohdalla. Mikään ideologinen yhteenliittymä ei kuitenkaan kestä ikuisesti. Vaikka esimerkiksi erilaiset yhteisöt voivat tarjota jäsenilleen suhteellisen itsenäisen ja pysyvän maailmankuvan, elämäntavan ja identiteetin, ideologiat eivät ole immuuneja yhteiskunnallisille muutoksille ja suhdanteiden vaihteluille.

Hall (1992 [1986]) käyttää havainnollistavana esimerkkinä rastafareja, jotka yhdistelevät kristinuskon, afro- ja vastakulttuurin elementtejä reggaemusiikin kautta. Tämä yhdistelmä on levinnyt populaarikulttuurin myötä Jamaikalta ympäri maailmaa. Artikulaatiot, jotka saattavat vaikuttaa mielivaltaisilta, ilmaisevat rastafarien arkisia kokemuksia rasismista, syrjinnästä ja köyhyydestä, mutta myös yhteisöllisyydestä ja sen kaipuusta sekä diasporasta. Tämä on puhutellut erilaisia ihmisiä ja saattanut heitä yhteen ympäri maailman. Konjunktuurin suhteen tällainen diskursiivinen

kytkeytymä ei ole kaiken aikaa välttämätön, determinoitu, ehdoton eikä olenainen. Onkin kysyttävä missä oloissa liitos *voidaan* tehdä tai pakottaa voi-

maan. (. . .) Siten juuri artikulaatio, ei-välttämätön linkki (. . .) käynnistää ta-
pahtumakulun, jossa historian näyttämölle syntyy uusi yhteiskunnallinen ja
poliittinen asema, uusi yhteiskunnallis-poliittisten subjektien joukko. (Hall
1992, 368–372.)

Artikulaation voi nähdä tässä viittaavaan luokat ylittäviin liittoumiin yhteiskun-
nallisesti alistetussa asemassa olevien ryhmittymien välillä esimerkiksi sukupuole-
n ja etnisyyteen liittyen. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että luokkataistelusta
olisi siirryttävä identiteettipoliittikkaan. Hallin thatcherismianalyysin on väitetty
kuitenkin johtavan ”ideologismiin”, jonka seurauksena politiikka irtautuu luok-
kataistelusta (ks. esim. Callinicos 1983, 30). Paradigmaattinen esimerkki kyseises-
tä siirtymästä on sen sijaan Ernesto Laclau ja Chantal Mouffin *Hegemony and
Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (1985), joka luonnehtii he-
gemonisia kamppailuja ”sosialistisena strategiana”, joka liittää yhteen moninaiset
soron ja alistamisen muodot ”radikaalidemokraattiseksi vastarinnaksi”.

Laclau ja Mouffin diskurssiteorian merkittävin ongelma on Hallin (1992
[1986]) ’Postmodernista ja artikulaatiosta’ -haastattelussa esittämään kritiikkiin
viitaten ”reduktionismi ylöspäin” (emt. 374), jossa yhteiskunta redusoituu sitä
koskeviin keskusteluihin ja kielipeleihin (ks. lisää Kortesoja 2016). Tämän vas-
takohtana on luokkareduktionismi, jossa ”ylärakenteen ilmiöt pyritään palautta-
maan tuotantosuhdeiden tasolla määrittyvien asemien ilmauksiksi” (Koivisto &
Uusitupa 1989, 80). Toisin kuin Laclaulle ja Mouffella, joilla poliittiset artikulaa-
tiot ovat enemmän tai vähemmän mielivaltaisia, Hallilla artikulaatiot nivELYVÄT
poliittis-historialliseen konjunkturiin, esimerkiksi rasisminvastaiseen taisteluun.
Hallin konjunktuurianalyysi ja artikulaation käsite haastavat sekä identiteettipoli-
tiikan että luokkareduktionismin ja tarkastelevat esimerkiksi rotua diskursiivisena
konstruktiona, yhteiskunnallisena käytäntönä sekä erojen järjestelmänä, joka toi-
seuttaa alistetussa asemassa olevia ihmisiä.

Kuten Hallin esimerkki osoittaa, ekonomististen ja luokkareduktionististen
tendenssien ylittäminen marxilaisessa teoriassa ei ole jälkimarxilaisen diskurssiteo-
rian tai sosiaalitieteiden ”kulttuurisen käänteen” ansiota. Kyse ei ole myöskään
foucault’laisen hallinnan tutkimuksen saavutuksista, vaan systemaattisesta mar-
xilaisen teorian itsekritiikistä sen omia ekonomistisia ja luokkareduktionistisia
tendenssejä vastaan (ks. myös Rehmann 2018). Lukuisista ansioistaan huolimatta
hallinnan tutkijat ja diskurssiteoreetikot ovat kuitenkin samaistaneet marxismin
ekonomismiin:

[M]onista vaihtelevista muodoistaan ja riippumatta siitä, kuinka hienostuneita ne olivat, marxilaiset ideologian käsitteet tarkoittivat valheellisia ideoita, joiden tehtävänä oli naamioida ja oikeuttaa hallitsevan luokan valta-asema. Ideologian käsitettä käytettiin tavalla, jossa jo ennakoita oletettiin, että tutkimuksen kohteet olivat valheita, joilla oli tehtävänsä, kun me taas kiinnostuimme pikemminkin totuudesta, totuuden tuotantovälineistä ja totuusefektien tuottamisen seurauksista eri alueilla. (Miller & Rose 2008, 3–4.)

Psykoanalyttisin termein ilmaistuna kyseessä on marxilaisen problematiikan denegaatio, eli kieltäminen (‘emme kiinnostuneet valheista, vaan totuudesta’). Marxilaisen ideologiateorian näkökulmasta ideologioissa ei ole kyse ideoista, olivatpa ne sitten valheita tai totuuksia, vaan yhteiskunnallisten käytäntöjen rakenteellisista efekteistä sekä yhteiskunnallistumisprosesseista, joiden ideologisuutta emme tunnista tai tunnusta juuri siksi, että ne ovat tiedostamattomia. Toisin kuin edellä mainitut hallinnan tutkijat väittävät, ideologiassa kyse ei ole niinkään totuudesta tai valheesta, vaan siitä, miten ideologialle alisteiset subjektit rakentuvat osana yhteiskunnallisesti vallitsevia herruussuhteita (ks. lisää Koivisto & Mehtonen 1991; Koivisto & Pietilä 1996; Herranen 2020, 214–222). Ideologialle alisteiset subjektit ovat lisäksi toimijoita, jotka käyvät kamppailua ja neuvottelua ideologisista kutsuista sekä niiden merkityksistä (Hall 1992 [1980]). Lähestyn kyseistä problematiikkaa seuraavaksi Althusserin ideologiateorian kautta.

Althusser: Ideologiateoria ja teorettinen antihumanismi

Louis Althusser oli Ranskan kommunistisen puolueen (PCF) jäsen ja filosofian opettaja Pariisissa eliittiyliopisto École normale supérieuressä (ENS). Reaalisosialismin aikakaudella Althusser vaati, että marxilaisen filosofian oli irtisanouduttava ideologiasta kaikissa sen muodoissa. *Lire le Capital* -teoksessa Althusser (1970 [1965]) rakensi marxilaisen filosofian ja historiallisen materialismin välille eron, jossa marxilaisen filosofian tehtävänä oli estää ideologian tunkeutuminen historiallisen materialismin käytäntöön. Muodollisesti kuilu vallitsi tieteen ja ideologian välillä. Althusserin myöhempi itsekritiikki johti hänet aiempien kirjoitustensa uudelleenarviointiin, jonka mukaan marxilainen filosofia ei ole tiedettä, vaan ”luokkataistelua teorian alueella” (Althusser 1984, 60). Althusserin mukaan marxilainen filosofia ei ole myöskään ideologiaa, vaan sen eräs tärkein tehtävä teorian alueella on

taistella porvarillista ja pikkuporvarillista maailmankatsomusta vastaan, jotka aina uhkaavat marxilaista teoriaa ja jotka nykyisin ovat syöpyneet siihen hyvin syvälle. Tämän maailmankatsomuksen *yleisenä* muotona ovat *ekonomismi* (esiintyy tänään ‘teknokratismina’) sekä tämän ‘henkinen vastine’, *moraalinen idealismi* (esiintyy ‘humanismina’). Alusta pitäen ekonomismi/idealismi -pari on muodostanut porvarillisen maailmankatsomuksen perustan. (1984, 59.)

Jo *Pour Marx* -teoksen esseessään ‘Marxismi ja humanismi’ Althusser (1969 [1965]) oli kritisoinut erityisesti marxilaisia humanisteja, joista monet olivat hänen puoluetovereitaan. Althusser muun muassa väitti, että ”filosofinen (teoreettinen) ihmismyytti on pelkistynyt tuhaksi” (emt. 229). Althusser vastasi myös häntä vastaan esitettyyn kritiikkiin lukuisissa itsekriittisissä esseissään. Eräs kuuluisimmista polemiikeista tapahtui filosofi John Lewisia vastaan, joka oli kirjoittanut brittiläisen kommunistisen puolueen jäsenenä artikkelin ‘tapaus-Althusser’ *Marxism Today* -lehteen (Lewis 1972). Althusserin (1976 [1973]) vastauksessa marxilainen ”teoreettinen antihumanismi” haastoi sekä ekonomistisen ajatuksen spontaanista historiallisesta muutoksesta että ajatuksen ihmisestä historian subjektina (humanismi). *Kommunistisessa manifestissa* Marx ja Engels olivat Althusserin parafrasoin mukaan esittäneet kuuluisan teesinsä, jonka mukaan ”luokkataistelu on historian moottori” (emt. 21). Kun toisen internationaalien ekonomistit olivat viitanneet tuotantovoimien kehitykseen tavalla, joka jätti huomiotta luokkataistelun, Lewisin kaltaiset humanistit puolestaan pitivät pääoman ja palkkatyön välisen ristiriidan sijaan idealistisesti abstraktia ”ihmistä” historiallisen muutoksen ”moottorina”.

Althusserin mukaan sekä ekonomismi että idealismi muodostivat porvarillisen ideologian perustan, jota vastaan marxilaisen filosofian tuli taistella. Althusserin (1984 [1968]) mukaan myös strukturalistisen filosofian suhteen tuli olla kriittinen, sillä:

Tämän maailmankatsomuksen nykyisenä *filosofisena* muotona [...] ovat *uuspositivismi* ynnä sen ‘henkinen vastine’, fenomenologis-eksistentiaalinen subjektivismi. Erityisesti ihmistieteisiin sovellettuna muunnelmana esiintyy ‘strukturalismiksi’ kutsuttu *ideologia*. (Emt. 59.)

Toisessa keskustelua herättäneessä *Pour Marx* -esseessään ‘Ristiriidasta ja ylimääräytymisestä’, Althusser (1969 [1965]) tarjosi uudenlaisen tavan ymmärtää luokkataistelua teorian alueella. Tämä tapa suuntautui ekonomismia ja humanismia vastaan. Althusser (emt. 206) ei omien sanojensa mukaan keksinyt itse ylimääräytymisen käsitettä, vaan lainasi sen strukturalistisesta kielitieteestä ja psykoana-

lyysistä ”paremman puutteessa”.³ Althusserin mukaan yli- ja alimääräytyminen on konstitutiivista pääasialliselle ristiriidalle pääoman ja palkkatyön välillä. Koska kyseinen ristiriita ei ilmene koskaan täysin puhtaassa muodossaan eikä se erotu ”päättään pidempänä kuin muut katsojat pääkatsomossa” (emt. 201), vallankumous ei ole luokkataistelun välitön seuraus. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että pääasiallinen ristiriita palkkatyön ja pääoman välillä olisi toissijainen. Poikkeusoloissa lukuisat ristiriidat voivat tiivistyä kriisiksi ja johtaa poliittisiin mullistuksiin, kuten tapahtui Venäjällä vuonna 1917, Lokakuun vallankumouksessa.

Yli- ja alimääräytymisen takia antagonismit eivät noudata talouden lainalaisuuksia. Ekonomistit eivät ole tunnistanee eivätkä tunnustaneet niiden vallankumouksellista luonnetta, toisin kuin luokkataistelun harjaannuttama työväenliike, Althusser väitti viittaamalla Leninin ja Maon esimerkkiin. Althusserin (1984 [1969]) sanoin:

Vallankumouksellinen näköala ei ylipäänsä ole mahdollinen ilman tätä poliittisen taistelun ensisijaisuutta pelkkään taloudelliseen taisteluun nähden. Pelkkä ’epäpoliittinen’ taloudellinen taistelu vie ekonomismiin, toisin sanoen luokkayhteistyöhön. Jos taas poliittisessa taistelussa väheksytään taloudellista taistelua ja hylätään se, joudutaan voluntarismiin, toisin sanoen seikkailupoliittikkaan. (Emt. 74.)⁴

Habilitaatioluennossaan ’Amiensin teeseissä’, Althusser (1984 [1975]) puolusti edelleen kiistelyjä väitteitään marxilaisesta filosofiasta asettamalla kysymyksen siitä, *mitä marxismi oikein on*, eli kuinka marxilainen problematiikka tulisi käsittää niin

- 3 Tutkimuksessaan puheen ja kielen häiriöistä Roman Jakobson (1956) teki eron paradigmaattisen ja syntagmaattisen akselin välillä pohjaten kielitieteilijä Ferdinand de Saussuren (2014 [1916]) esittämiin ajatuksiin. Saussuren mukaan symbolisilla järjestelmillä, kuten kielellä, on kaksi akselia, joista paradigmaattisella akselilla on yhteys merkkijärjestelmän metaforiseen ulottuvuuteen, joka liittyy kielen rakenteeseen. Syntagmaattinen akseli puolestaan käsittelee metonymiaa, joka ilmenee kykynä muodostaa merkityksiä. Freud käytti teoksessaan *Unien tulkinta* (1899 [1956]) tihentymän käsitettä, jolla hän tarkoitti lukemattomien elementtien tiivistymistä unessa antagonistisessa suhteessa tukahdutettuihin, sensuroituihin elementteihin, jolloin unen sisältö on ”unityön” ylimääräämää (emt. 242). Siirtymällä Freud ymmärsi sen sijaan uniajatuksen reunamilla sijaitsevien vähämerkityksellisten elementtien ilmenemistä poikkeuksellisella intensiteetillä (emt. 262), jolloin kyse on yli- ja alimääräytymisestä.
- 4 Seikkailupoliittikka -termi juontuu Leniniltä, joka kritisoi sen turvin oman aikansa talonpoikaispopulistien eli narodnikkien perustamaa Venäjän sosialistivallankumouksellista puoluetta ennen 1917 lokakuun vallankumousta. Althusser puolestaan kritisoi maolaisia kulttuurivallankumouksellisia, joista osa oli hänen entisiä oppilaitaan.

teoriassa kuin käytännössä (emt. 144). Althusserin mukaan marxilainen *positio* tulisi ymmärtää tieteellisesti Marxin filosofian kautta ”ainutlaatuisena” ja ”vallankumouksellisenä” siten, että se eroaa porvarillisesta taloustieteestä ja idealistisesta filosofiasta erilliseksi problematiikakseen (emt. 154). Kuten Marx, joka Althusserin aiemman (1984 [1964]) väittämän mukaan oli perustanut tieteen kapitalistisesta tuotantotavasta, Sigmund Freud oli perustanut tieteen uudesta kohteesta, ‘tiedostumattomasta’. Psykoanalyysin kohteena oli tiedostumaton, joka on kuin ”sokean kokemuksen syvissä vesissä uiskenteleva vastahakoinen kala” (emt. 27). Althusserin (emt. 36) mukaan:

Psykoanalyysi käsittelee sota, joka aina uudelleen toistuu jokaisessa ihmiskunnan jälkeläisessä, joiden kaikkien on, sellaisina kuin ovat, rajallisina ja yksin jätettyinä, yksinäisyydessään kuolemaa uhmaten käytävä läpi se pitkä pakollinen marssi, jonka myötä imettäväisen toukista tulee ihmislapsia, *subjekteja*.

Althusserin mukaan subjektiksi tulemisessa ei ole kyse niinkään biologisesta suvusta tai ihmisen lajiolemuksesta. Mielenterveyspotilaana ja entisenä natsien sotavankina Althusser vertaa subjektiksi tulemistä sen sijaan sotaan, josta meillä kaikilla on kokemusta. Useimmat selviytyvät tästä sodasta ilman näkyviä jälkiä, monet ovat traumatisoituneita ja tarvitsevat apua, ja jotkut myös menehtyvät taistelussa. Althusserin (1984 [1970]) mukaan subjekti on kaiken ideologian perustava käsite, sillä ideologian tehtävänä on perustaa konkreettisia yksilöitä subjekteina (lat. *subiectum*, ts. alle heitetynä). Kun yksilö tunnistaa ideologisen kutsun, hänestä tulee subjekti oman toimintansa kautta.

Ideologia ‘toimii’ tai ‘työskentelee’ ‘rekrytoimalla’ tai ‘kutsumalla’ subjekteja ja yksilöiden keskuudesta (se rekrytoi heidät kaikki), taikka ‘muuntaa’ (kaikki) yksilöt subjekteiksi juuri tällä operaatiolla, jota nimitämme kutsumiseksi ja jonka mallina voi pitää kaikkein tavanomaisinta poliisin (tai jonkun muun) kutsuhuutoa: ‘Hei te siellä!’ (emt., 129.)

Althusserin mukaan ideologiset kutsut artikuloivat subjekteja ”interpelloimalla” heidät (ks. myös Laclau 1977), sikäli kun ideologia värvää subjektit yllä mainitun lainvalvojan, eli auktoriteetin tapaan käskyttämällä. Ideologisia kutsuja noudattamalla alistumme subjekteiksi. Tässä suhteessa esimerkiksi koulu, kirkko, perhe, oikeuslaitos, eduskunta, ammattilaitos, tiedotusvälineet ja muut instituutiot värväävät subjekteiksi niin työntekijät kuin työnantajat, virkamiehet, ideologit sekä muut ideologian ”ylipapit” uusintamaan kapitalistista tuotantotapaa niin sanottu-

jen ideologisten valtioapparaattien kautta. Nämä apparaatit esittävät meille ideologisia kutsuja kaiken aikaa, jopa ennen syntymäämme. Meitä kaikkia puhutellaan esimerkiksi tietyllä nimellä, synnymme tiettyyn perheeseen, jolla on tietty yhteiskunnallinen asema ja meitä myös kohdellaan sukupuolittuneesti, maskuliinisina tai feminiinisinä subjekteina. (Althusser 1984, 133, 143.) Porvarillisissa luokkayhteiskunnissa hallitseva ideologinen valtioapparaatti on Althusserin mielestä kuitenkin koulutuksellinen, sillä luokkasuhteet on tuotettava siellä yhä uudelleen (emt. 113). Ennen Ranskan vallankumousta oli sen sijaan vain yksi hallitseva ideologinen valtioapparaatti, uskonnollinen. Sen turvin papisto piti yllä feodalistista järjestystä, jonka porvaristo kukisti.

Althusserin ideologiateorian lähtökohtana on, että ideologiaa ei ole mielekästä tarkastella irrallaan yhteiskunnallisista tuotantosuhteista ja niiden uusintamisesta. Althusserin (1984 [1970]) mukaan jokaisella ideologialla on oma historiansa, mutta ”ideologialla yleensä” ei ole historiaa; ideologia yleensä on kuin tiedostumaton (emt. 115–117). Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että ideologia olisi käytännöstä irrallinen osa-alue, sillä ideologiset ajatukset ja ilmaisut materialisoituvat käytännön kautta ja ovat olemassa vain näissä käytännöissä. Althusserin sanoin: ”Ideologia esittää uudelleen yksilöiden imaginaarisen suhteen heidän olemassaolonsa todellisiin ehtoihin” (emt. 118, käännöstä muokattu). Ideologia toteutuu arkielämän aineellisissa käytännöissä ja vuorovaikutuksessa, eli työssä ja ihmisten arkielämässä. Ideologian efektiivisyyttä Althusser kuvaa Pascaliin viitaten rituaalinomaisena uskonnon kaltaisena käytäntönä: ”Polvistu, liikuta huuliasi rukouksessa, ja sinä uskot” (emt. 124). Ideologian tehtävä on ensisijaisesti taloudellisesti määräytyneiden aineellisten tuotantosuhteiden uusintaminen, sillä kuten Marx totesi kirjessään Ludwig Kugelmannille: ”Lapsikin tietää, että jokainen kansakunta kuolisi nälkään, jos se keskeyttäisi työn teon vaikkapa vain muutamaksi viikoksi, vuodesta puhumattakaan.” (Marx & Engels 1971–73, 381).

Althusseria vastaan on esitetty lukuisia syytöksiä esimerkiksi ”teoretismista” ja historiattomuudesta (ks. esim. Thompson 1978). Kritiikki saattaa päteä pikemmin joihinkin Althusserin seuraajiin (ks. esim. Hindess & Hirst 1977), sillä Althusserin itsensä (1984 [1969]) mukaan ”Marxin *teorian* (...) ytimenä ja sydämenä on luokkataistelu” (emt. 79), joka hänen mukaansa on myös historiallisen muutoksen ”moottori”. Althusser kohtasi omien muistelmiensa perusteella ”luokkataistelun ja siten marxismien” lukuisten muiden aikalaistensa tapaan katolisessa nuorisoliikkeessä lukioikäisenä (Althusser 1993, 205). Katolinen kirkko puhui kapitalistisen yhteiskuntajärjestelmän tuottamista yhteiskunnallisista ongelmista ”sosiaalisena kysymyksenä”, jonka kirkko pyrki ratkaisemaan konservatiivisin keinoin estääkseen sosialismin nousun, mikä on eräs esimerkki ideologisten valtioapparaattien

toiminnasta.

Katolisen kirkon eräs vaikutusvaltaisimmista ”ylipapeista” lienee ollut kommunismin vastustajana tunnettu ja sittemmin katolisen kirkon toimesta pyhimykseksi julistettu paavi Johannes Paavali II, jonka puheille Althusser pyrki. Pian valkoisen savun hälvennettyä Vatikaanista paavi saarnasi noin miljardille katolilaisille suunnatussa kiertokirjeessään *Laborem exercens* (suom. ‘Ihmisen työstä’, 1981), että ”ekonomismin erehdystä”, jonka mukaan ihmisen työtä tarkastellaan pelkästään taloudellisen tarkoituksensa mukaisesti, voi ja tulee kutsua ”materialismin erehdykseksi”. Väitetty *erehdys*, jonka katolinen kirkko oli julistanut harhaopiksi, oli väitetysti marxilaisuuden seurausta. Maailman levinneimmän uskonnon suurimman kirkkokunnan johtaja samaisti näin ekonomismin ja marxismin toisiinsa. Marxismin ja ekonomismin samaistamisen seurauksena ihmistä pidettiin oletettiin vain tietynä ajanjaksona vallitsevien taloudellisten tuotantosuhteiden kantajina, mitä vastaan katolisen kirkon yhteiskunnallinen opetus hyökkäsi. Tarkastelen seuraavaksi kyseistä harhakäsitystä, joka on tyypillinen paitsi katolisen kirkon yhteiskunnalliselle opetukselle myös marxismin jälkeiselle yhteiskuntatieteelle, Marxin poliittisen taloustieteen kritiikin kautta.

Marx: Poliittisen taloustieteen kritiikki

Marxille porvarillisen yhteiskunnan luokkasuhteita ilmaisevat kategoriat, kuten pääoma, palkkatyö ja maanomistus, mahdollistavat paitsi historiallisen ymmärryksen kapitalististen tuotantosuhteiden kehityksestä myös lähtökohdan niiden kumoamiselle:

Porvarillinen yhteiskunta on tuotannon kehittynein ja monimutkaisin historiallinen organisaatio. Tämän vuoksi sen suhteita ilmaisevat kategoriat sekä näiden jäsenitys kompleksisesti artikuloituneena kokonaisuutena [*Gliederung*] auttavat ymmärtämään myös kaikkia aikansa eläneiden yhteiskuntamuotojen artikulaatiota ja tuotantosuhteita, joiden jäänteistä ja elementeistä porvarillinen yhteiskunta rakentuu. (Marx 1986, 54, käännöstä muokattu.)

Tässä vuoden 1857 johdannossa *Grundrisseen* Marx esittää, että porvarillinen yhteiskunta on rakentunut historiallisesti ”aikansa eläneiden” yhteiskuntamuotojen jäänteille ja elementeille. Marxin mukaan porvarillisen yhteiskunnan ”suhteita ilmaisevat kategoriat sekä näiden jäsenitys kompleksisesti artikuloituneena kokonaisuutena” (*Gliederung*) mahdollistaa porvarillista yhteiskuntaa edeltäneiden yhteiskuntamuotojen, ”joiden jäänteistä ja elementeistä porvarillinen yhteiskunta

rakentuu”, ymmärtämisen (emt.). Porvarillisen yhteiskunnan kapitalistisen tuotantotavan ymmärtämiseksi on Marxin mukaan lähdettävä liikkeelle porvarillisen yhteiskunnan kapitalistisen tuotantotavan tuotantosuhteista, jotka ovat historiallisesti muotoutuneet eikä idealistisesta historianfilosofiasta, jossa historiallisen kehityksen tuottama yksilön tietoisuus on filosofisen ymmärryksen huipentuma.

Marxin poliittisen taloustieteen kritiikin lähtökohtana ei ole yksilön tietoisuus, vaan työtätekevien ”yksilöiden yhteiskunnallisesti määräytynyt tuotanto” (emt. 34), jossa Marx kiinnittää huomiota näennäisen yksinkertaisiin kategorioihin, kuten palkkatyöhön, joka on seurausta tuotantovoimien yhteiskunnallisesta jakaantumisesta. Marxin mukaan ”yhteiskunta ei muodostu yksilöistä, vaan ilmaisee niiden yhteyksien ja suhteiden summaa, joissa nämä yksilöt ovat toisiinsa” (emt. 201). Lisäksi Marx muistuttaa, että yhteiskunnallisesti konstitutiivisten suhteiden ulkopuolella ”ei ole olemassa orjia eikä kansalaisia: molemmat ovat ihmisiä” (emt. 201). Näin esimerkiksi taloutta koskevat määritykset eivät Marxilla liukene pelkiksi abstraktioiksi, kuten 1700-luvun poliittisen taloustieteen Robinson-tarinoiden omavarainen ja ”muista erillään elävä metsästäjä ja kalastaja” (emt. 34). Marx arvostelee yksilökeskeisiä klassisen poliittisen taloustieteen lähestymistapoja ja hahmottelee materiaalista tuotantovoimien ja -suhteiden konkreettista analyysia, jossa yhtäältä ”tuotanto, jakaantuminen, vaihto ja kulutus [...] muodostavat kokonaisuuden osat” mutta toisaalta ”ovat eroavuuksia ykseyden sisällä” (emt. 49). Marxille jokainen tämän ”orgaanisen kokonaisuuden” osa on siis erillinen, ei-identtinen muiden kanssa, mutta ”näiden eri momenttien määrättyt keskinäiset suhteet” (emt.) määräytyvät elimellisesti suhteessa maanomistukseen, palkkatyöhön ja pääomaan. Tämä asettaa ihmiset jo lähtökohtaisesti eriarvoiseen yhteiskunnalliseen asemaan.⁵

Kapitalistisen yhteiskuntamuodon antagonistisia tuotantosuhteita ilmaisevien kategorioiden sisäisen organisaation tarkastelu viittaa Marxin käsitykseen yhteiskunnasta kompleksisesti artikuloituneena kokonaisuutena (*Gliederung*), siten kuin se esiintyy esimerkiksi Marxin vuosien 1857–58 käsikirjoituksissa (ts. *Grundrisse, Pääoman ensimmäinen luonnos*). ”Gliederung” käännetään usein ’rakenteeksi’, ’järjestykseksi’ tai ’organisaatioksi’, mutta tämä peittää artikulaation käsitteen näkyvistä (Foster-Carter 1978, 53; Weber 1994; ks. lisää Kortesoja 2016). Kyse ei ole

5 Marxille työ on ihmiselämän edellytys ja kaikille yhteiskuntamuodoille yhteinen piirre. Vaikka tuotetut tavarat ovat enenevässä määrin informaatiota ja palveluita, kapitalistisessa tuotantotavassa työntekijät myyvät edelleen työvoimansa työnantajien käyttöön saadakseen työstään palkkaa, jolla elättää itsensä (ja perheensä). Työntekijät eivät tavallisesti omista tuotantovälineitä, työnsä tuotteita, puhumattakaan työpaikastaan. Yksinyrittäjyyteen perustuvaa keikkaluonteista alustataloutta pyöritetään kokonaan ilman palkkatyön antamaa turvaa.

kuitenkaan vain käänkösvirheestä, vaan laajemmin tulkinnasta ja siihen liittyvistä ongelmista. *Grundrisen* johdannon sanoin, poliittisen taloustieteen kritiikissä:

Kysymys ei ole taloudellisten suhteiden historiallisesta asemasta toisiaan seuraavissa eri yhteiskuntamuodostumissa. Vielä vähemmän kysymys on ‘peräkkäisistä ideoista’ (mikä on osoitus Proudhonin sekavasta käsityksestä historian liikkeestä). Sen sijaan kysymys on taloudellisten suhteiden jäsentymisestä modernissa porvarillisessa yhteiskunnassa. (Marx 1986, 57, käännöstä muokattu).

Lyhyesti sanottuna Marxin menetelmä ei palaudu pääoman logiikkaan tai dialektiikkaan, jossa eri tuotantotavat (antiikkinen, aasialainen, feodalistinen, kapitalistinen) tai tuotantosuhteita ilmaisevat abstraktit kategoriat seuraavat toinen toisiaan (vrt. esim. Musto 2008, 20–21). Marxille ”tuotanto yleensä” on abstrakti kategoria, joka ”on itse moninkertaisesti jäsentynyt, eri määrityksiksi hajoava” abstraktio (Marx 1986, 37). Klassisen poliittisen taloustieteen yleisten ja abstraktisten määrittysten sijaan Marxin mukaan ”tuotantoa ylipäätään koskevat määritykset on [...] erotettava erilleen, jotta yhteisyyden [...] takia ei unohdeta olennaista erilaisuutta” (emt. 37), joka on samalla analyysin tuote ja sen lähtökohta, sillä ”konkreettinen on konkreettista siksi, että se on yhteenveto monista määrityksistä, siis moninaisen ykseys” (emt. 50). Hallin (1992 [1977]) Marx-luennan perusteella tällöin ”päädytään artikulaation alueelle”:

Kyseessä on siis kokonaisuus, joka muodostuu ‘monien determinaatiodien summana’ ja jossa yhden prosessin olemassaolon ehdot eivät vastaa täsmälleen toisen ehtoja (poliittinen talouden, kiertö tuotannon) *vaikka* edellinen olisi jälkimmäisen ‘määrätty tulos’, koska edellisellä on myös omat sisäiset ‘determinaationsa’. (Emt. 120.)

Esimerkiksi Althusser ymmärtää kapitalistisen yhteiskuntamuodostelman ”määrävyysuhteissa jäsentyvänä kokonaisuutena” (*structure à dominante*). Tuotantosuhteet määräävät ”viime kädessä” (*la dernière instance*) sen, mikä instanssi tässä kokonaisuudessa on kulloinkin määräävässä asemassa. Kuitenkin Althusserin (1969 [1965]) sanoin tuotantosuhteiden ”viimeisen instanssin yksinäinen tunti ei koskaan lyö” (*l’heure solitaire de la dernière instance ne sonne jamais*, emt. 113). Tämä tarkoittaa sitä, että tuotantosuhteet eivät koskaan määrää yksin päällysrakenteita. Päällysrakenteilla on omat suhteellisen itsenäiset olemassaolon ehtonsa ja vasta päällysrakenteet tekevät kapitalistisen tuotantotavan ylipäätään mahdolliseksi. Yhteiskunnalliset suhteet ja ristiriidat ovat tarkemmin sanottuna yli- ja

alimääräytyneitä suhteessa kapitalistiseen yhteiskuntamuodostelmaan, joka seuraa dialektiikan lakien sijaan pikemmin artikulaation logiikkaa.

Mikko Lahtisen (1997) mukaan yli- ja alimääräytymisessä on kyse *vuorovaikutuksesta*, jota on pyrittävä *tulkitsemaan* edellä mainitussa viitekehyksessä. Tässä *poliittisilla* artikulaatioilla on keskeinen osansa:

Vaikka yli- ja alimääräytymisen ideassa on kyse myös sellaisten mekanististen ja reduktionististen syy-seuraus-selitysten kritiikistä (mm. ekonomismin kritiikki), jossa kullekin seuraukselle etsitään yhtä ja ainoaa 'alkusyytä' (...), monisyisyys ei kuitenkaan yksin riitä (...) on kysyttävä, *millä tapaa* ristiriidat vaikuttavat toisiinsa, *miten* ne ovat toistensa olemassaolon ehtoja, ja *minkäläisistä* prosesseista (...) on kysymys. (Emt. 33.)

Althusserin (1984 [1975]) mukaan:

Topiikan ['perusta ja päällysrakenne' -metaforan] vaikutuksesta perustan viime kädessä määrävyyttä voidaan siis ajatella vain eriytyneessä, ts. monitahoisessa ja jäsentyneessä (*articulé*) kokonaisuudessa (*Gliederung*), jossa perustan viime kädessä määrävyyksyys lyö lukkoon muitten instanssien todelliset erot, niiden suhteellisen itsenäisyyden ja niille ominaisen tavan vaikuttaa itse perustaan (emt. 157, käännöstä muokattu).

Marxilainen teoria yhteiskunnasta monimutkaisesti artikuloituneena kokonaisuutena (*Gliederung*) ei ole pelkästään metaforista. Se pyrkii jäsentämään yhteiskunnallisia suhteita kokonaisuutena, jolla saattaa olla myös yhteiskunnallisia vaikutuksia. Yhteiskunnallisia ilmiöitä ei pyritä palauttamaan luokka-asemiin (vrt. luokkareduktionismi), vaan kamppailemaan teorian alueella porvarillista ideologiaa (ekonomismi, idealismi) vastaan. Mikäli yhteiskunnallisesti määräytyneitä suhteita tarkastellaan *yhteiskunnallisesti* artikuloituneina, yhteiskunnallisina käytäntöinä ja kompleksisena kokonaisuutena (*Gliederung*), marxismi ei ole ekonomismia, vaan luokkataistelua teorian alueella ekonomistisia ja idealistisia ajatusmuotoja vastaan.

Yhteenveto

Lähdin liikkeelle väitteestä, jonka mukaan ekonomismi on eräs tärkeimmistä porvarillisen yhteiskunnan ideologisista perustoista. Se estää yhteiskunnallisesti alistetussa asemassa olevia ryhmittymiä osallistumasta poliittiseen kamppailuun

hegemoniasta. Gramscin esittämään kritiikkiin viitaten esitin ensinnäkin, että ekonomismi on kapitalistisen tuotantotavan perustava ideologia, joka tekee eron talouden ja politiikan välille. Se on tyypillistä paitsi liberalismille myös työväenliikkeen ekonomistiselle vaiheelle, jossa poliittiset kamppailut rajoittuvat taloudellisiin kamppailuihin. Ekonomismin vastustamiseksi on pidettävä mielessä, että luokkien välinen ristiriita on paitsi määräävä myös määräytynyt suhteessa muihin yhteiskunnallisiin ristiriitoihin, etenkin sukupuoleen ja etnisyyteen liittyen. Althusseriin viitaten esitin toiseksi, että ekonomismin vastustamisen lähtökohtana tulisi olla Marxin poliittisen taloustieteen kritiikki, jossa yhteiskunta käsitetään monimutkaisesti artikuloituneena kokonaisuutena (*Gliederung*) ja käytäntönä, eli artikulaationa, jossa ”poliittinen” ja ”taloudellinen” kytkeytyvät yhteen siten, että talous on määräävä ”viime kädessä”. Tähän liittyen esitin, että porvarillisen yhteiskunnan kapitalistisen tuotantotavan ymmärtämiseksi on keskeistä ottaa huomioon marxilainen itsekritiikki ekonomismia ja idealismia vastaan. Ekonomistisissa ja idealistisissa ajatusmuodoissa yhteiskunta ilmenee ”ekspressiivisenä totaliteettina”, jossa poliittinen ja ideologinen ovat talouden alueen välitöntä seurausta. Lopuksi väitin, että poliittisen taloustieteen kritiikissään Marx ei suinkaan hylännyt luokkataistelua, vaan se on ratkaiseva lenkki marxilaisen teorian ja käytännön ymmärtämiseksi, mikä tulisi ottaa huomioon ekonomismin vastaisessa kamppailussa.

Teksti on käynyt läpi vertaisarvioinnin.

LÄHTEET

- ALTHUSSER, LOUIS (1969). *For Marx*. Engl. Ben Brewster. London: Allen Lane.
- ALTHUSSER, LOUIS (1976). *Essays in Self-Criticism*. Engl. Grahame Lock. London: New Left Books.
- ALTHUSSER, LOUIS (1984). *Ideologiset valtiokoneistot*. Suom. Leevi Lehto. Helsinki, Tampere: Kansankulttuuri & Vastapaino.
- ALTHUSSER, LOUIS (1993). *The Future Lasts Forever. A Memoir*. Engl. Richard Veasey. New York: The New Press.
- ALTHUSSER, LOUIS & BALIBAR, ÉTIENNE (1970). *Reading Capital*. Engl. Ben Brewster. London: New Left Books.
- BARFUSS, THOMAS & KOIVISTO, JUHA (2014). Stuart Hall (1932–2014): Kulttuurintutkimus, musta diaspora ja kamppailu neoliberalismia vastaan. *Media & viestintä* 37(2), 134–138.
- CALLINICOS, ALEX (1983). The Despair of the Reformist. *Socialist Review* (June), 28–31.
- ENGELS, FRIEDRICH (1979). Engels Joseph Blochille. Marx–Engels. *Valitut teokset* (6 osaa). 6. osa. Moskova: Kustannusliike Edistys, 604–606.

- FOSTER-CARTER, AIDAN (1978). The Modes of Production Controversy. *New Left Review* 107(1): 47–77.
- FREUD, SIGMUND (1968). *Unien tulkinta*. Suom. Markus Lång. Helsinki: Gummerus.
- GRAMSCI, ANTONIO (1975) *Quaderni del carcere*. Valentino Gerratana (toim.). Torino: Einaudi.
- GRAMSCI, ANTONIO (1976). Eräitä näkökohtia Etelän kysymyksessä. Julkaistu kokoelmassa *Antonio Gramsci: Työväenluokan yhtenäisyys. L'Ordine Nuovossa julkaistuja artikkeleita 1919–1920*. Suom. Martti Berger, Mikael Böök & Riitta Ahonen. Moskova: Kustannusliike Edistys, 291–327.
- GRAMSCI, ANTONIO (1979). *Vankilavibkot* (toim. Mikael Böök). Suom. Martti Berger, Mikael Böök & Leena Talvio. Helsinki: Kansankulttuuri.
- GRAMSCI, ANTONIO (1982). *Vankilavibkot, valikoima 2* (toim. Mikael Böök). Suom. Martti Berger, Mikael Böök & Leena Talvio. Suom. Helsinki: Kansankulttuuri.
- HALL, STUART (1992). *Kulttuurin ja politiikan murroksia* (toim. Juha Koivisto, Mikko Lehtonen, Timo Uusitupa & Lawrence Grossberg). Useita suomentajia. Tampere: Vastapaino.
- HINDESS, BARRY & HIRST, PAUL (1977). *Mode of Production and Social Formation: An Auto-Critique of 'Pre-Capitalist Modes of Production'*. London: Palgrave Macmillan.
- HERRANEN, OLLI (2020). *Social Institutions and the Problem of Order: A Relational Approach to Neo-Institutionalism through Social System theory, Social Constructionism, and Critical Ideology Theory*. Väitöskirja. Tampere: Tampereen yliopisto.
- HOBBSAWN, ERIC (2019). *Kuinka muuttaa maailmaa. Kriittisiä esseitä Marxista*. Suom. Tatu Henttonen. Tampere: Vastapaino.
- JAKOBSON, ROMAN (1956). Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances. Teoksessa *Fundamentals of Language*. Gravenhage: Mouton, 115–133.
- JOHANNES PAAVALI II, paavi (1987). Ihmisen työstä: kiertokirje 14.9.1981 *Laborem exercens*. Helsinki: Katolinen tiedotuskeskus.
- KOIVISTO, JUHA & LAHTINEN, MIKKO (2012a). Poliittisen järjen kritiikki: Marx. Teoksessa Petri Koikkalainen & Paul-Erik Korvela (toim.) *Klassiset poliittiset ajattelijat*. Tampere: Vastapaino, 446–474.
- KOIVISTO, JUHA & LAHTINEN, MIKKO (2012b). Conjuncture, Politico-historical. *Historical Materialism* 20(1), 267–277.
- KOIVISTO, JUHA & MEHTONEN, LAURI (toim.) (1991). *Otteita ideologiasta*. Tampereen yliopisto, tiedotusopin laitos. Julkaisuja. Sarja A 75/1991. Tampere: Tampereen yliopisto.
- KOIVISTO, JUHA & PIETILÄ, VEIKKO (1996). Ideological Powers and Resistance: The Contribution of W. F. Haug and Projekt Ideologie-Theorie. *Rethinking Marxism* 9(4), 40–59.
- KOIVISTO, JUHA & UUSITUPA, TIMO (1989). Antonio Gramsci. Teoksessa Jukka Kanerva (toim.) *Politiikan teorian moderneja klassikkoja*. Helsinki: Gaudeamus, 59–82.
- KORTESOJA, MATTI (2016). *Power of Articulation. Imagery of Society and Social Action in Structural Marxism and its Critique*. Väitöskirja. Tampere: Tampereen yliopisto.
- KORTESOJA, MATTI; KUNELIUS, RISTO & HEIKKILÄ, HEIKKI (2019). Lyhyt matka epäisenmaallisuuteen. Valtion ja median suhteet HS:n tietovuotoa koskevassa keskustelussa. *Media & viestintä* 42(2), 76–98.
- KRÄTKE, MICHAEL R. (2011). Antonio Gramsci's Contribution to a Critical Economics. *Historical Materialism* 19(3), 63–105.
- LACLAU, ERNESTO (1977). *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism*. London: Verso.
- LACLAU, ERNESTO & MOUFFE, CHANTAL (2001). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London & New York: Verso.

- LAHTINEN, MIKKO (1997). *Niccolò Machiavelli ja aleatorinen materialismi. Louis Althusser ja Machiavellin konjunktuurit*. Väitöskirja. Tampere: Tampereen yliopisto.
- LAHTINEN, MIKKO (2016). Jälkisanat. Olivatko Marx ja Engels väärässä? Teoksessa Karl Marx, Friedrich Engels *Kommunistinen manifesti*. Tampere: Vastapaino. 83–109.
- LAHTINEN, MIKKO (2019). Sivistys ja valta kapitalismissa: Kulttuurimaterialistinen näkökulma sivistykseen. *Niin & näin* 26(1), 71–87.
- LEHTONEN, MIKKO (2008). Kulttuuri sfäärinä ja aspektina. *Kulttuurintutkimus* 25(1), 17–28.
- LEHTONEN, MIKKO (2015). ‘What’s going on?’ in Finland: Employing Stuart Hall for a conjunctural analysis. *International Journal of Cultural Studies* 19(1), 71–84.
- LENIN, V.I. (1967). Mitä on tehtävä? Teoksessa *Valitut teokset* (4 osaa). 1. osa. Moskova: Kustannusliike Edistys, 275–432.
- LEWIS, JOHN (1972). The Althusser Case. *Australian Left Review*, 37(1), 16–26.
- LORIA, ACHILLE (1920). *Karl Marx*. Engl. Eder Paul & Cedar Paul. New York: Thomas Seltzer.
- MARX, KARL (1971–73). Marx Ludvig Kugelmannelle. 11. heinäkuuta 1868. Teoksessa *Valitut teokset* (3 osaa). 2. osa. Moskova: Kustannusliike Edistys, 381–382.
- MARX, KARL (1978). Louis Bonaparten brumairekuun kahdeksastoista. Teoksessa *Valitut teokset* (6 osaa). 3. osa. Moskova: Kustannusliike Edistys, 141–259.
- MARX, KARL (1979a). *Pääoma. Kansantaloustieteen arvostelua*. Osa 1. Suom. O.V. Louhivuori, Mauri Ryömä ja Tuure Lehén. Moskova: Kustannusliike Edistys.
- MARX, KARL (1979b). Poliittisen taloustieteen arvostelua. Suom. Antero Tiisanen. Teoksessa *Valitut teokset* (6 osaa). 4. osa. Moskova: Kustannusliike Edistys, 5–185.
- MARX, KARL (1986). *Vuosien 1857–1858 taloudelliset käsikirjoitukset* (‘Grundrisse’). Suom. Antero Tiisanen. Moskova: Kustannusliike Edistys.
- MARX, KARL & ENGELS, FRIEDRICH (2016). *Kommunistinen manifesti*. Suom. Juha Koivisto, Markku Mäki & Timo Uusitupa. Tampere: Vastapaino.
- MILLER, PETER & ROSE, NIKOLAS (2008). *Miten meitä hallitaan?* Suom. Risto Suikkanen. Tampere: Vastapaino.
- MUSTO, MARCELLO (2008). History, Production and Method on the 1857 ‘Introduction’. Teoksessa Marcello Musto (toim.) *Karl Marx’s Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy 150 Years Later*. London & New York: Routledge.
- REHMANN, JAN (2007). Ideology Theory. *Historical Materialism* 15(4), 211–239.
- REHMANN, JAN (2013). *Theories of Ideology. The Powers of Alienation and Subjection*. Leiden: Brill.
- SAUSSURE, FERDINAND DE (2014). *Yleisen kielitieteen kurssi*. Suom. Tommi Nuopponen. Tampere: Vastapaino.
- SCHANZ, HANS JØRGEN (1996). *Karl Marxin teoria muurin murtumisen jälkeen*. Suom. Tapani Hietaniemi. Helsinki: Tutkijaliitto.
- STREECK, WOLFGANG (2015). *Ostettua aikaa – Demokraattisen kapitalismin lykätty kriisi*. Suom. Mari Kukkonen. Vastapaino: Tampere.
- TEIVAINEN, TEIVO (2016). Ekonomismi ja demokration tulevaisuus. Teoksessa Sari Kivistö, Sami Pihlström ja Mikko Tolonen (toim.) *Talous ja moraali*. Gaudeamus, Helsinki. 107–124.
- THOMPSON, EDWARD P. (1978). *The Poverty of Theory and Other Essays*. London: Merlin Press.
- WEBER, THOMAS (1994). Artikulation, Gliederung. *Historisch-Kritisches Wörterbuch des Marxismus I*. Hamburg: Argument Verlag, 613–628.
- WOOD, ELLEN MEIKSINS (1981). The Separation of the ‘Economic’ and the ‘Political’ in Capitalism. *New Left Review* I, 127, 66–95.